

УДК 007 : 304 : 025. 171 : 090. 1

Алла Коваленко**МІНІАТЮРНА КНИГА НА ОДЕЩИНІ**

У статті досліджується історія заснування й розвитку мініатюрної книги на Одещині з 1898 до 1999 року, простежується динаміка видання міні-книг, їхня функціональність, вивчення та колекціонування, визначається їхня типологія.

Ключові слова: формат, типологія, міні-книга, видавнича справа.

В статье исследуется история возникновения и развития миниатюрной книги в Одесском регионе с 1898 по 1999 год, прослеживается динамика издания мини-книг, их функциональность, изучение и коллекционирование, определяется типология.

Ключевые слова: формат, типология, мини-книга, издательское дело.

The article includes research of the history of foundation and development of miniature books in the Odessa region for the period from 1898 till 1999. It follows the publishing dynamics, looks into functionality of mini-books, their research and collecting, includes a typology such editions.

Key words: format, typology, mini-book, the publishing industry.

Історія мініатюрних видань своїм корінням сягає античності. Завдовго до появи друкованого верстата й сучасної форми книги-кодексу, що прийшла на зміну сувою в I ст. до н. е., первісна людина почала створювати мініатюрні видання, згадки про які містяться ще в працях давньоримських письменників і вчених [4]. Безперечно, мініатюрна книга Одещини теж має свою історію.

Досліджувана тема є *актуальною* з декількох причин: по-перше, існують певні закономірності розвитку цієї сфери видавничої справи; по-друге, дослідження історії мініатюрної книги в Україні, зокрема на Одещині, не має системного характеру, є лише поодинокі відомості відповідно до віднайдення раритетних міні-книг та організації виставок, що спонукає до вивчення і заповнення прогалів в історії цього виду типографії. Так, поодинокі розвідки щодо цього питан-

ня можна зустріти в працях таких колекціонерів-аматорів Одеського міського клубу мініатюрної книги, як М. Р. Бельський, Л. Н. Головіна, С. Є. Когдан, Г. Я. Лазарева, В. Б. Переяславська та Д. Н. Сєрьожкіна. Водночас ці праці мають описовий характер, зокрема, розглядаються окремі видання, організація окремих виставок, подаються звіти роботи клубу тощо. По-третє, можна припустити, що в майбутньому міні-книги замінять нам книжки стандартного формату, оскільки складне екологічне та економічне становище планети спонукатиме до економії як ресурсів, так і фінансів.

Мета дослідження — відстежити динаміку розвитку видавництва міні-книг, виокремити певні етапи, визначити типологію, особливості зберігання та колекціонування міні-книг.

Мета зумовила такі *завдання*: визначити загальні особливості малоформатних книг; дослідити історію мініатюрної книги на Одещині від зародження до часів незалежності (1898–1999 рр.), провівши моніторинг бібліографічних показників; охарактеризувати типологію, функціональність міні-книг; порівняти закономірності видання книг в Одесі та Києві; встановити їхнє місцезнаходження та зберігання.

Згідно з європейськими видавничими стандартами, яких дотримуються і в Україні, мініатюрною можна вважати книжку, розмір якої не перевищує 80x80 мм. У технічних вимогах наведені розміри мініатюрних видань, отриманих послідовним розподілом паперового аркуша стандартного розміру навпіл [6].

Створення мініатюрних книг вимагає високого рівня майстерності. Це особливо поціновується збирачами таких видань і бібліофілами. Міні-книги завжди видавалися меншим накладом, ніж звичайні. Наклади рукописних і маленьких книжок загалом обмежені: від 10 до 100 екземплярів. Під час випуску й виготовлення міні-книг видавці й майстри плетіння, незважаючи на труднощі й нестандартність завдання, намагаються ні в чому не відступати від загальних норм верстки, художнього оформлення, друку й палітурних робіт. Іноді в силу специфіки видання, безумовно, доводиться переглядати вимоги, що, однак, ніяк не позначається на якості. Більше того, художнє виконання підкреслює високотехнологічний рівень роботи. Вражають і види обкладинок — від мармурового паперу до зміїної шкіри, дерева й срібла. Незважаючи на малий формат, мініатюрна книга повноцінно представляє мистецтво книги, друку й плетіння [26].

Більшість мініатюрних книг — аж ніяк не дешеві сувеніри. У їх створенні використовуються як стародавні технології, так і сучасні технологічні досягнення. Мініатюрні книги сьогодні видаються в багатьох країнах світу й охоплюють величезний тематичний ареал — від літератури до кулінарії, від історії до науки [10].

Найдавніше зі збережених мініатюрних датованих видань — паперовий ствій шириною 57 мм «Dharani», що містить молитву, надрукований з дерев'яного кліше китайськими ієрогліфами. Його було виготовлено в 770 р. за наказом японської імператриці з метою поширення буддизму в Японії. У найбільшому і єдиному музеї мініатюрної книги в Україні (м. Горлівка) віднайдено найстаріші міні-книги — рукописні молитовники, яким понад 300 років. Першим малоформатним виданням, що з'явилося у Києві, став «Молитвослов» (1679, 24x33), згодом у Чернігові — «Псалтырь» (1712, 24x29) [11].

Однією з перших радянських мініатюрних книг варто вважати видання, що вийшло в Петрограді в 1918 р. у видавництві Ордена Зірки на Сході під назвою «Чому ми будемо вчити» автора С. Джинараджада. У 1978 р. з'явилися навіть спеціалізовані редакції мініатюрних книг при московському видавництві «Книга» і Пермському книжковому видавництві [24].

Першу друкарню в Одесі заснував француз Россет у 1814 р., у 1821 р. — К. Сейтц, у 1830 р. — П. Ф. Францов, згодом — Ю. І. Фесенко, а наприкінці ХІХ ст. уже налічувалося понад 30 друкарень. Якщо вдатися до статистики, то в Одесі в 1828–1860 рр. було надруковано приблизно 700 назв видань, 314 з них — російською мовою. Примітно, що в місті були засновані грецькі, польські, німецькі, французькі, єврейські, українські друкарні.

На початку ХХ ст. Одеса була значним центром книгодрукування на Півдні України, за масштабами книговидавання поступаючись лише трьома містами імперії: Петербургу, Москві та Варшаві. Якщо на початку ХХ ст. у місті нараховувалося декілька десятків друкарень, друкарських товариств, кооперативних товариств, то до 1917 р. їх вже було майже 160. У середньому щорічно друкувались близько 600 назв декількома мовами: 80 % — російською, 5 % — на івриті та їдиш, 15 % — іншими мовами. Видання книг українською мовою, крім підручників для гімназій, було заборонено [8].

За свідченням М. Р. Бельського, перші згадки про міні-книги, видані в Одесі, з'являються в каталогах Ленінградської державної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна [2]. У розвідках дослідники зазначають, що перша мініатюрна книжка в Одесі вийшла друком у 1898 р. Найцікавіше — своїм змістом вона оголошувала боротьбу із курінням, що не менш актуально і в наші дні. Вона мала пропагандистський характер і називалася «Не пали!». Наступними були два видання автора А. И. Коссо «Метод преподавания профессора каллиграфии А. Коссо (Миниатюрный проспект)» (1899, 1910). У 1913 р. був виданий «Сборник анекдотов и юмористических рассказов» у друкарні М. О. Медвинського, який у цьому ж році започаткував серію книг (72 книги) для дітей «Детская библиотека», виданих протягом 1913–1915 рр. Так, М. Р. Бельський зазначає, що на обкладинках із цупкого паперу різноманітних кольорів була розміщена одна й та сама вишукана віньєтка із загальною назвою «Дитяча бібліотека з цукерками». Очевидно, маленькі книжечки ставили в коробки з цукерками і так продавали. З № 17 серія називалася «Дитяча бібліотека». Зміст усіх книжок — дитячі казки. Кожна книжка має 24 або 32 с., розмір 87х65 і 89х67 мм, однак шрифт вільно читається. Серія вийшла трьома випусками в типографії Л. і А. Грінбергів за адресою вул. Земська, 5 (тепер Лейтенанта Шмідта), також у типографії «Комерсант» за адресою вул. Успенська (Чічеріна, 48) [1]. Цікавий список авторів: 16 книжечок уміщують казки братів Грім («Бременские музыканты», «Красная шапочка» та ін.), Х. К. Андерсена («Дюймовочка», «Свинопас» та ін.) та Ш. Перро («Хохлик», «Цветы маленькой Иды» та ін.). Однак найбільше було надруковано народних казок (35) — «Маленький принц и большая собака», «Сказка о сапогах», «Иванушка-дурачок» та ін. Інший одеський видавець книг — Ш. Л. Бернштейн у серії «Детская библиотека» (60 книг) видав казки Ш. Перро («Синяя борода», «Спящая красавица» та ін.), Х. К. Андерсона («Лесная принцесса», «Чудесное огниво» та ін.), а також казки народів світу, серед них татарські, польські, індійські та ін. Інколи казки займали не весь обсяг, і тоді видавець використовував вільні дві-три сторінки для різноманітної інформації. Наприклад, дитячі ігри, фокуси, загадки або корисні поради (що робити під час опіків, як дезінфікувати книги та ін.) [2]. У 1916 р. було видано «Орфографический словарь».

За радянських часів видання міні-книг на Одещині фактично припинилось. Якщо в 1928 р. ще було видано одну книгу — «Азбуку-

крошку», то після 1930-х рр. не було видано жодної міні-книги аж до 1980-х рр. [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21]. Натомість міні-книга, хоч і невеликими тиражами, все ж виходила в УРСР, зокрема в Києві (переважно в республіканських видавництвах «Дніпро» та «Музична Україна»; 28 назв загальним накладом 148450 екз.), серед них ідеологічна, партійна література на кшталт Маніфесту комуністичної партії, Конституції СРСР та документів КПРС (15 назв загальним накладом 75450 екз., 50,8 %); художня — твори В. Сосюри, П. Тичини, Т. Шевченка, Б. Олійника та І. Франка, збірки пісень (вісім назв загальним накладом 59000 екз., 39,74 %); література з мистецтва, музики та культури — «Майборода П. И., Малышко А. С. Песни. — Киев: Музична Україна, 1977», «Потье Э. Интернационал. — Киев: Музична Україна, 1975» та ін. (п'ять назв загальним накладом 14000 екз., 9,4 %). Мова таких видань була переважно російською, тільки три назви вийшло українською мовою, що становить 10 % від усього накладу. У Львові протягом зазначеного періоду вийшло тільки дві міні-книги російською мовою загальним накладом 50000 екз. [11].

У 1980-му р. в Одесі було видано книгу «Ленин и теперь живет всех живых: каталог выставки. — Одесса, 1980», в 1982 — «15 лет — 300 заседаний. — Одесса, 1982» та у 1984 — «15 лет — 300 заседаний. Библиографический указатель: Ч. 2. — Одесса, 1984»; у 1983 видавництво «Маяк» почало радувати любителів малоформатними виданнями, прекрасно оформленими книгами поезій: «Город мой родной: Стихи. — Одесса: Маяк, 1983» та «Черноморская волна: Стихи. — Одесса: Маяк, 1983» [15].

За часів незалежності видавництво «Маяк» видало міні-книги українською мовою: «В. Константинов «... І довгождану ти розкриваєш таємницю» (слідами декабристів в Одесі). Краєзнавчий нарис. — Одеса, 1991» та «Україномовна книга 1986–1922. Українська книга у фондах Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Грушевського. — Одеса, 1999» [5].

За типологічними ознаками, згідно з ДСТУ 3017–95 [25], серед міні-книг можна виокремити такі, як:

— рекламні, хоча маємо підстави стверджувати, що книжку «Не кури» можна класифікувати як таку, що має ознаки агітаційної літератури й містить піар-хід за здоровий спосіб життя, водночас книжку можна віднести до громадсько-політичних;

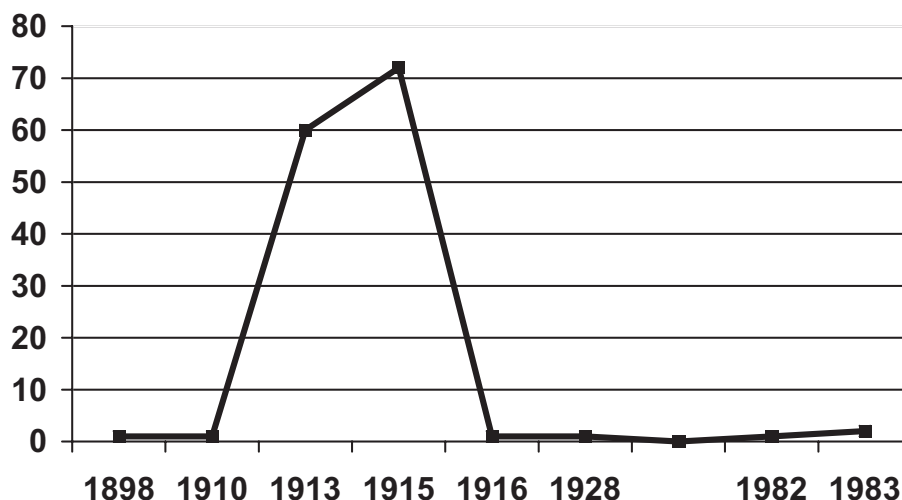

Рис. Динаміка видання мініатюрних книг на Одещині з 1898 до 1999 року

— навчальні («Метод преподавания профессора каллиграфии», «Азбука-крошка»);

— видання для організації дозвілля («Сборник анекдотов и юмористических рассказов»);

— літературно-художні (братя Гримм «Бременские музыканты», Кармен Сильва «Горе», Г. Х. Андерсон «Лесная принцеса» (хоча за класифікацією таких науковців, як М. А. Низовий, М. Тимошик та інші їх можна класифікувати як окремий тип — дитячі), «Город мой родной: Стихи», «Черноморская волна: Стихи»);

— довідкові («Орфографический словарь», «15 лет — 300 заседаний. Библиографический указатель», «Україномовна книга 1886—1922» Українська книга у фондах Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Грушевського та ін.).

За типом перероблення інформації можемо виокремити інформаційні, громадсько-політичні та бібліографічні. За складом основного тексту — моновидання, збірники, а за структурою — серія, вибрані твори.

Особливою рисою мікрокниг є неможливість їхнього прочитання неозброєним оком. Спосіб фотомеханічного репродукування, винайдений у другій половині XIX ст., зробив майже безмежними можливості зменшення тексту [26]. Відповідно, мініатюрні видання діляться на дві групи за способом читання: без спеціальних пристосувань — книги форматом більше 60x70/128, тобто 38x65 мм, та із застосуванням оптичних пристроїв. У технічних вимогах, згідно з ДСТУ 3003—95, передбачено, що тираж мініатюрних видань повинен бути

не менше 500 екз. [6]. Аналіз розміру міні-книг дозволяє стверджувати, що популярністю користувалися не стільки раритетні видання, особливо дрібні, скільки такі, що розраховані на широку аудиторію і не вимагають спеціальних технічних засобів для читання, тобто книги серії «Дитяча бібліотека». Це засвідчує й діаграма «Формат мініатюрної книги, виданої в Одесі».

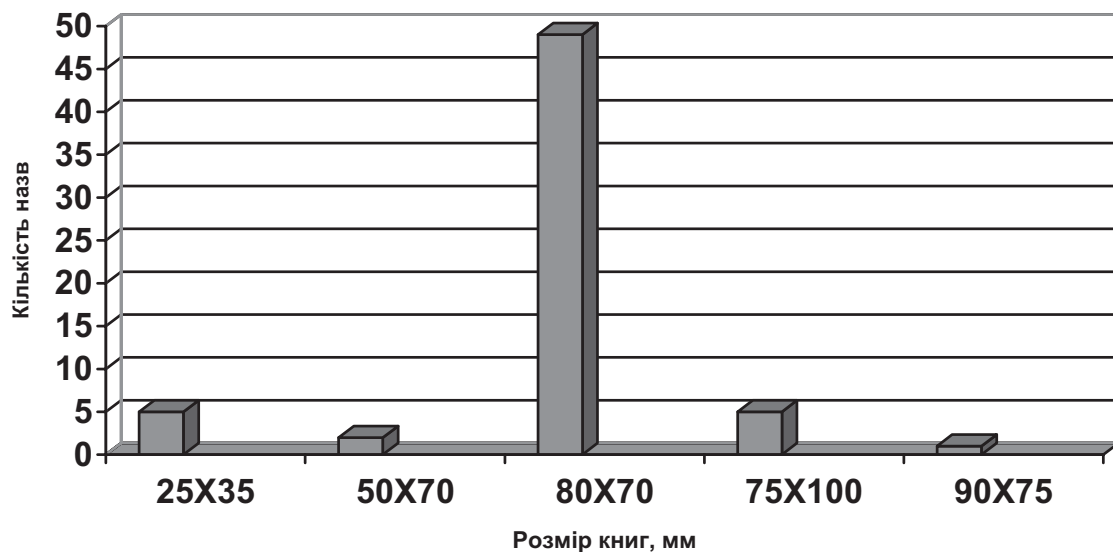

Рис. Формат мініатюрної книги, виданої в Одесі

Пізніше міні-книга стає об'єктом колекціонування. Пристрасть до колекціонування мініатюрних книг була властива багатьом історичним особам, серед яких англійські королеви Ганна Болейн, Єлизавета I, Наполеон Бонапарт та ін. У СРСР генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв мав колекцію мініатюрних книг, яку зберігав у письмовому столі. На п'ятій міській виставці мініатюрних книг 1999 року, що відбулася в ОМНБ ім. М. Горького, представлена колекція графа М. М. Толстого, одного із найвідоміших бібліофілів Росії початку ХІХ ст. Передана ним у публічну бібліотеку ім. М. Горького в 1919 році, вона стала окрасою Музею книги. Сьогодні зібрання мініатюрних видань ОМНБ ім. М. Горького нараховує більше 1500 видань, починаючи з ХVІІІ ст. Серед них є справжні раритети типографічного мистецтва, як-от: «Байки» І. Крилова (1921 рік, 5,2х3,2 мм); «Катерина» Т. Шевченка (1937 рік, 8,6х6,2 мм); «Генриада» М. Ф. Вольтера (1802 рік, 8,5х6,0 мм) та ін. «Божественна комедія» А. Данте, яка вийшла в 1878 році в Парижі, надрукована мікроскопічним шрифтом не

більше двох пунктів (один пункт дорівнює 0,375 мм), розмір сторінки 50x32 мм. Цим самим шрифтом у 1897 році надруковане крихітне видання, розміром сторінки 16x10 мм, — лист Галілео Галілея до Христини де Лорен. Це одна із найменших книг у світі, яка була надрукована із набірної форми [5].

Унікальна колекція привертає увагу не тільки в Одесі: більше 30 мініатюрних книжок у 1997 році демонструвалися в Сіднеї, презентуючи Україну. Особливу увагу привернули рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка XIX — першої половини XX ст. [2]. Інша колекція мініатюрної книги міститься в Музеї рідкісної книги при науковій бібліотеці ОНУ імені І. І. Мечникова, колекціонування якої розпочалося з початком функціонування самої бібліотеки (1870 р.). На сьогодні їхній фонд нараховує 940 одиниць. Музей пишається такими рідкісними міні-книгами, як «Кобзар» Т. Шевченка, виданий у Женеві і завезений до Одеси нелегально. Не менш цікавим є французько-англійський словник, виданий у Глазго (27x21). Для його друку видавництву довелося зробити нові літери із срібла, що вплинуло на вартість книжки. Такий словник продавався разом із обрамленою сріблом лупою.

В Україні музей мініатюрної книги знаходиться у місті Горлівка Донецької області. Колекція нараховує понад 7000 екзмплярів мініатюрних (до 100 мм) і мікрокниг (від 0 мм), виданих у 67 країнах світу на 104 мовах. Це стародавні й сучасні книги, видані рідкісним типографським способом і виготовлені вручну [11]. В Одесі, на жаль, немає окремого музею мініатюрної книги, але значна кількість експонатів зберігається в ОМНБ ім. М. Горького та НБ ОНУ імені І. І. Мечникова [5].

У другій половині XX ст. в Україні з'являються спеціалізовані товариства, що об'єднують колекціонерів міні-книг. Першим у світі був «Клуб аматорів маленьких книг в 64-ту частку» в американському м. Бруклін. Першим у СРСР став клуб любителів мініатюрних книг у Москві. Він був створений у червні 1971 р. при «Москнізі» за ініціативи П. Д. Почтовика. У пропагандистській діяльності Московського клубу любителів мініатюрної книги найважливіше місце посідала виставкова діяльність. Із жовтня до листопада 1972 року разом із Відділом рідкісних книг Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна клуб провів першу за багато років виставку мініатюрних видань, де було представлено більше 400 книг форматом не більше 100x100 мм, що випускалися на території СРСР. Згодом за прикладом цього клу-

бу на території радянських держав у різних містах почали з'являтися такі клуби, зокрема і в Одесі. Так, 13 лютого 1979 року був створений Одеський міський клуб любителів мініатюрної книги при секції Одеського Будинку вчених. Його головним завданням стала усна й друкована пропаганда мініатюрних видань, пошук невідомих міні-книг, виданих в Одесі та в інших містах. Серед найактивніших учасників клубу стали М. Р. Бельський, Л. Н. Головіна, С. Є. Когдан, Г. Я. Лазарева, В. Б. Переяславська та ін. [27].

Отже, Одеса відзначилася видавництвом міні-книг найрізноманітніших видів, тематики, призначення тощо, виконуючи інформаційну, рекламну, просвітницьку, естетичну та інші функції. Мова мініатюрних книг переважно російська. Видавці таких книг, насамперед, переслідували комерційну мету, а тому видавали їх такого формату, який був зручним для читання без спеціальних приладів. Найвищого ступеня розвитку міні-книга в Одесі досягла в дореволюційний період, натомість у радянський період, фактично, до перебудови, не видавалася, порівняно з Києвом. Діяльність Одеського клубу любителів мініатюрних книг, як і функціонування музеїв при міських бібліотеках, сприяла активному колекціонуванню, вивченню та збереженню книжок у цьому місті.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Бельский М. Р.* Старые одесские миниатюры / М. Р. Бельский. — Одесса : Изд-во Одесской городской организации ДОК УССР, 1983. — 11 с.
2. *Бельский М. Р.* Старые миниатюры / М. Р. Бельский // *Вечерняя Одесса*. — 1983. — № 15. — С. 3.
3. *Валуєнко Б. В.* Архитектура книги / Б. В. Валуєнко. — К. : Дніпро, 1976. — 496 с.
4. *Герчук Ю. Я.* Художественные миры книги / Ю. Я. Герчук. — М. : Книга, 1989. — 413 с.
5. *Городская выставка миниатюрных книг* / [сост. Л. В. Артюхина, М. Р. Бельский]. — Одесса : Маяк, 1999. — 29 с.
6. ДСТУ 3003—95. Технології поліграфічних процесів. Терміни та визначення. — К. : Держстандарт України, 1996. — 44 с.
7. *Евгениев Г. И.* Библиотека на ладони / Г. И. Евгениев // *Вечерняя Одесса*. — № 49. — 1983. — С. 6.
8. *Иноземцев А. Ф.* Одесские миниатюры / А. Ф. Иноземцев // *Вечерняя Одесса*. — № 162. — 1983. — С. 5.

9. *Купцова О. Б.* Миниатюрные издания : Брошюровоч. — переплет. процессы / О. Б. Купцова, Ю. В. Шацкий. — М. : Книга, 1982. — 144 с.
10. *Лущик С. З.* Библиофилы старой Одессы / С. З. Лущик. — Одесса : Оптимум, 2005. — 92 с.
11. Миниатюрные и малоформатные издания: [указ. литерат. на рус. яз. 1813–1975]. — М. : Книга, 1977. — 142 с.
12. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1975–1977 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1979. — 304 с.
13. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1978–1982 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1982. — 237 с.
14. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1982–1983 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1983. — 235 с.
15. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1983–1984 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1985. — 134 с.
16. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1984–1985 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. — М : Книга, 1986. — 222 с.
17. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1985–1986 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1987. — 194 с.
18. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1986–1987 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1988. — 147 с.
19. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1987–1988 / [сост. П. Д. Почтовик, С. И. Захарова]. 1989. — 240 с.
20. Миниатюрные книги СССР : [библиогр. указ.]. — М : Книга. 1988–1989 / [сост. П. Д. Почтовик, Г. А. Марущак]. — М : Книга, 1990. — 252 с.
21. Миниатюрные книжные издания / [сост. Х. М. Спектор]. — М. : Книга, 1991. — 247 с.
22. *Немировский Е. Л.* Миниатюрные и малоформатные издания (1813–1975) : [указ. лит. на рус. яз.] / Е. Л. Немировский. — М. : ГБЛ, 1977. — 142 с.
23. *Немировский Е. Л.* Миниатюрные книги вчера, сегодня, завтра / Е. Л. Немировский, О. М. Виноградова. — М. : Книга, 1977. — 255 с.
24. *Низовий М. А.* Вступ до книгознавства : [навч. посіб.] / М. А. Низовий. — К. : Кондор, 2009. — 144 с.
25. *Тимошик М.* Книга для автора, редактора, видавця : [практичн. посіб.] / М. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2005. — 560 с.
26. Хроника работы Одесского городского клуба любителей миниатюрных книг / [под ред. М. Р. Бельского]. — Одесса : Маяк, 1986. — 48 с.
27. *Шевченко В. Е.* Художньо-технічне редагування : [курс лекцій] / В. Е. Шевченко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. — 254 с.